

Тема № 8

Періодизація психічного розвитку

Психічний розвиток особистості проходить низку періодів. Кожний період являє собою певний ступінь розвитку особистості, відтинок її життєвого шляху. У межах кожного періоду виділяються стадії, а в межах кожної стадії - фази. Тому можна сказати, що онтогенез особистості має періодичний, стадіальний, фазовий характер.

Визначення періодів, стадій і фаз психічного розвитку людини необхідне для раціональної побудови системи навчання й виховання, професійного самовизначення молодого покоління, повнішого використання трудового і творчого потенціалу дорослої людини на кожному віковому етапі.

У психології зроблено багато спроб періодизувати психічний розвиток індивіда, проте дотепер немає загальноприйнятої системи періодизації. Це пояснюється різним розумінням детермінації вікових ступенів цього процесу і критеріїв їх визначення. Г. С. Костюк, спираючись на аналіз поглядів Л. С. Виготського, Ж. П'яже, Д. Б. Ельконіна, вважав, що справжніми критеріями визначення основних періодів психічного розвитку мають бути якісні ознаки в їх системному зв'язку, що виявляє характерні для кожного вікового етапу цілісні утворення. При визначенні періодів розвитку особистості треба брати до уваги всі сторони її діяльності в єдності - мотиваційну, змістову, операційну, емоційну. Досягнення попередньої стадії включаються у наступну і використовуються в нових функціональних системах, у взаємовідношеннях особистості із суспільним оточенням.

Л. С. Виготський вважав, що існують кризові періоди, які чергуються із стабільними періодами. Кризові періоди виконують роль переломних пунктів у розвитку, знаменуючи відмирання старого і народження нового. Кризи можуть виявлятися в негативних симптомах, фактах важкої виховуваності, тимчасового зниження працездатності. Вони відіграють не тільки негативну, а й позитивну роль у розвитку підростаючої особистості, яка таким чином розлучається з минулим. Проте існує думка, що кризи, конфлікти у дитячому віці не є обов'язковими, вони зумовлюються індивідуальною своєрідністю дитини та виховних ситуацій.

У вітчизняній віковій психології основні періоди психічного розвитку визначаються за психолого-педагогічними критеріями, які включають соціальну ситуацію, зміст і форми навчання й виховання, провідну діяльність у її співвідношенні з іншими видами діяльності, рівень розвитку особистісних новоутворень, зокрема свідомості й самосвідомості особистості, провідну потребу, динаміку переходу від одного віку до іншого, шляхи подолання негативних моментів цих переходів.

Узагальнюючи результати досліджень багатьох психологів -Л. І. Божович, Л. Бернара, І.Д. Бюлер, Л. С. Виготського, І. С. Кока, А. Косаківського, Г. С. Костюка, Д. Б. Ельконіна, український психолог В. Ф.

Моргун разом із Н. Ю. Ткачовою запропонували цілісну схему періодизації розвитку особистості впродовж усього її життя.

1. Фаза новонародженості як початкова ланка періоду раннього дитинства. В цей період створюються передумови становлення особистості. В момент народження відбувається перша криза, пов'язана з різкою зміною ситуації розвитку, з переходом від біологічного типу розвитку до соціального. Цей різкий перехід від утробного, пренатального періоду існування до післяродового доцільно пом'якшувати, знижуючи контраст між комфортними умовами попереднього розвитку в череві матері і жорсткими умовами, з якими новонароджена дитина раптово стикається у перші хвилини своєї появи на світ. Є дані, що адекватне подолання цієї кризи подовжує життя людини у 1,5 рази.

Новонароджена дитина має психіку, вона здатна відчувати світло і темряву, різні звуки, пульс матері. Їй притаманні первісні потреби в їжі, теплі, русі, у нових враженнях. Новонароджена дитина досить активна, здійснює смоктання та інші дії на основі природжених рефлексів.

Фаза новонародженості триває, за різними даними, від одного до двох місяців. Критерієм завершення цієї фази вважається утворення зв'язку "дитина - дорослий", коли з'являється позитивна емоційна реакція дитини ("комплекс оживлення") на дорослу людину, починається становлення суто соціальної потреби - потреби у спілкуванні. В цей період виникають умовні рефлексії на окремі подразники, слухова та зорова зосередженість. А головне - формується диференційоване ставлення до фізичних предметів (зосередження) і до людини (усмішка). Суперечливість між початковими соціальними і фізичними стосунками в цей період є рушійною силою психічного розвитку дитини.

2. Стадія немовляти. На цьому етапі психічного розвитку дитини провідною є потреба у спілкуванні, а провідною діяльністю - спілкування. Немовля ще не володіє мовою як засобом соціального спілкування, однак у нього розвивається апарат тонкої емоційної чутливості відносно дорослих. Тому за своєю формою спілкування немовляти є безпосередньо емоційним. Суть такого спілкування - обмін емоціями між дитиною та дорослим.

Потреба у спілкуванні не є природженою, вона виникає за виконання двох головних умов - задоволення об'єктивної потреби немовляти у догляді та піклуванні дорослих і відповідної поведінки старшого партнера зі спілкування. На цій основі у немовляти в процесі власної діяльності та спілкування з дорослими формується певне психічне новоутворення, що є передумовою розвитку особистості, свідомості. Це цілісне утворення опосередковує його поведінку у відповідь на дію зовнішнього середовища, централізує психічне життя і суб'єктивно переживається як емоційне самовідчуття. Надалі це новоутворення диференціюється та збагачується.

3. Перехід до раннього дитинства. Наприкінці першого року життя дитини відбувається перехід від стадії немовляти до власне раннього дитинства. В зовнішньому плані він виявляється як різке зростання незалежності дитини від дорослого. Дитина оволодіває ходінням та

предметними діями, стає більш активною. Дорослі мусять вчасно перебудувати своє ставлення до дитини, надавати їй більше свободи та самостійності, допомагати оволодівати предметними діями та долати труднощі.

Соціальна ситуація розвитку дитини в цей час змінюється. Якщо зв'язок між немовлям і дорослим був безпосереднім, спілкування велося заради спілкування, то тепер цей зв'язок опосередковується предметами, і навпаки - зв'язок дитини з предметами опосередковується спілкуванням із дорослим, який демонструє зразок дії із суспільними предметами.

Центральна лінія психічного розвитку дитини у цей час визначається предметною маніпулятивною діяльністю, у рідчисті якої інтенсивно формуються інші види діяльності-пізнання, спілкування, праця у формі самообслуговування тощо. Форма спілкування у ранньому дитинстві стає ситуативно-діловою, тобто здійснюється в царині предметних дій, формування почуттєвих якостей предметів у процесі їх переміщення, деформації, розділення на частини тощо. Доросла людина тепер спонукає дитину до спілкування своїми діловими якостями, а не емоційністю контактів, як то було раніше.

Період раннього дитинства триває до трьох років. На стадії від двох до трьох років у дитини виникає новоутворення, пов'язане з первісним усвідомленням власної "самості", усвідомлення себе окремою людиною, діячем. Дитина в цей час уже відносно багато знає і вміє, вона потребує самостійності і заявляє про це словами "Я сам!" Дорослі мають зважати на це і не перешкоджати розвитку дитини. Протягом двох-трьох років зароджується самосвідомість особистості, з'являється "Я". Це системне психічне новоутворення кінця раннього дитинства є результатом збагачення, диференціації, становлення того цілісного психічного утворення, яке вперше постає ще у немовляти наприкінці фази новонародженості.

4. Дошкільне дитинство. Основна погрєба цього періоду - брати участь у житті й діяльності дорослих. Але ця потреба не може цілком реалізуватися через недостатність фізичних сил, знань, умінь, навичок. Однак вона виявляє тенденцію до негайного задоволення "дорослих" бажань. Не маючи можливості задовольнити їх, дитина намагається стати дорослою в уяві. Орієнтуючись на дорослого як на зразок, наслідуючи його, дитина бере на себе роль дорослого, вона діє як доросла людина, але у формі дій з предметами-замінювачами, тобто з іграшками, під час сюжетно-рольової гри. Л. С. Виготський зазначав, що в цей час дитина реалізує новий тип діяльності - гру. Дитяча гра є специфічною формою творчої діяльності, в якій дитина поєднує в собі артиста і автора п'єси, декоратора і техніка. Гра як один із видів дитячої творчості є провідною діяльністю, в якій дитина активно засвоює багатства світу, моделюючи відношення в ньому. В процесі гри дитина оволодіває нормами суспільного життя, пізнає основні функції людей (на відміну від раннього дитинства, коли пізнаються властивості й функції предметів), орієнтується у значенні основних видів суспільної діяльності. Водночас відбувається і первинне самопізнання, усвідомлюється власний

внутрішній світ, здійснюються перші спроби свідомого саморегулювання. Гра створює, як це вперше довів Л. С. Виготський, "зону найближчого розвитку", на основі якої формується готовність дитини до навчальної діяльності.

Як вважають деякі психологи, в дошкільному дитинстві особистість народжується вперше. Цей момент пов'язаний, на думку О. М. Леонтєва, насамперед із формуванням такого важливого психічного новоутворення, як механізм підрядності мотивів, коли суспільні мотиви вперше підпорядковують собі індивідуальні мотиви поведінки дитини. З цього часу починається складний процес утворення мотиваційної сфери дитини, її опосередковування свідомістю, який з відповідними змінами триває протягом усього життєвого шляху.

5. Молодше шкільне дитинство. Головною потребою цього вікового періоду є набуття певного суспільного становища, реалізація суспільно значущої діяльності, якою є систематична навчальна діяльність у школі. Навчальна діяльність є провідною в цьому віці у тому плані, що організоване суспільством навчання веде за собою психічний розвиток дитини, спираючись на процеси дозрівання як фізіологічних, так і психологічних здатностей.

Навчальна діяльність як провідна опосередковує всю систему взаємин дитини з дорослими. Це стосується і відносин у сім'ї, що досі були визначальними. Неможливість реалізувати провідні тенденції цього віку може породжувати кризи. Для їх попередження доцільно звертати увагу на формування готовності дитини до школи. Центральним моментом у цьому процесі є усвідомлення свого нового місця в системі суспільних відносин. Дорослі мають сприяти таким психічним новоутворенням у дитини, як усвідомлення себе суб'єктом пізнання через прийняття ролі учня, усвідомлення ролі й авторитету вчителя (як раніше авторитету батьків у сім'ї та вихователя в дитсадку), готовності виконувати шкільні вимоги.

6. Підлітковий вік. У цей період завершується дитинство, починається перехід до дорослості. Відбувається якісна перебудова особистості, змінюються стосунки з дорослими, підліток засвоює нові суспільні норми поведінки. Для перехідного періоду характерна невідповідність між новими потребами "напівдитини-напівдорослої людини" і застарілим ("згори донизу") ставленням до неї оточуючих. У цей час виникає криза, що виявляється в різкому протиставленні себе дорослим, внутрішній дисгармонії, потягу до самостійності

У підлітковому віці провідною потребою стає вибіркове спілкування з однолітками, які мають певні якості особистості. Спілкування знову, як і в немовляти, стає провідною діяльністю, замінюючи в цьому плані навчальну діяльність. Основним чинником становлення особистості є спілкування. Тому дорослі мають приділяти спілкуванню з підлітками велику увагу.

Центральним психічним новоутворенням підліткового віку є почуття дорослості. Підліток протиставляє себе дорослим, виявляючи при цьому "максималізм самостійності". Це суб'єктивно приводить його до

відмежування від навколишнього світу, усвідомлення себе, відкриття власного "Я" і як наслідок - до зацікавленості власним внутрішнім життям та внутрішнім світом інших людей.

Іntenсивно формується власна особистість. Підліток стає суб'єктом саморозвитку, здійснює цілеспрямований процес самовдосконалення на основі обраного ідеалу, який може бути завищеним і нереалістичним, але він надає саморозвитку, самоорганізації особистості значного поштовху в "саморусі". Зміни в особистості підлітка є такими помітними і значущими, що свідчать про "друге народження особистості" (перше - у дитини двох-трьох років). У перехідний вік відбувається перетворення особистості підлітка на зрілу особистість.

7. Старший підлітковий вік. Соціальна ситуація психічного розвитку старшого підлітка визначається його потребою зайняти своє місце в дорослому світі, обрати напрям професійного становлення, підготуватися до професійної діяльності. Провідною діяльністю у цьому віці (15-17 років) є навчання, але таке, що забезпечує підготовку до майбутнього дорослого життя, засвоєння основ наук, які є базовими для майбутньої професійної діяльності. В навчальній діяльності як провідній домінують навчально-професійні чинники.

Майбутнє активно формується старшим підлітком у вигляді більш або менш конкретних життєвих планів. При цьому головними для підлітка є запитання "Ким бути?" і "Яким бути?", що характеризують два основних напрямки пошуків - професійного і морального самовизначення. Підліток ставить перед собою проблеми сенсу життя, безсмертя, формування світогляду тощо.

8. Перехід до юності. Цей період (17-18 років) характеризується суттєвою перебудовою особистості, пов'язаною із змінами в житті молодої людини (закінчення школи, вступ до вищого навчального закладу, початок трудової діяльності на виробництві тощо). Випускник школи має самостійно приймати і реалізовувати рішення, розробляти життєві перспективи, будувати власне життя. Він здійснює перехід від пізнання світу до його перетворення, від більш або менш автономного існування в сім'ї до самостійного творення себе і власної долі, до самоствердження власного "Я" у творчій професійній діяльності.

9. Юнацький вік. Юність - завершення перехідного стану від дитинства до дорослості, вступ у світ дорослих. У психологічному плані в цей час (18-23 роки) відбувається саморозвиток, свідоме самовдосконалення. Це остання стадія підготовки до дорослості, до практичної професійної діяльності. Соціальну ситуацію розвитку можна визначити як поріг дорослого життя. Час юності розподіляється на два підперіоди. В перший підперіод відбувається переважно особистісне самовизначення, Коли встановлюються дружні стосунки з оточенням, відбувається злиття "Я" і "Ти" у міжособистісному спілкуванні. У другий підперіод провідною діяльністю стає конкретне професійне самовизначення - вибір спеціальності, професійна підготовка у навчальному закладі, вибір місця роботи і трудова діяльність.

10. Молодість. Це початковий період (24-30 років) зрілості. Перший стан молодості психологічно характеризується як час пошуків себе, вироблення індивідуальності, усвідомлення себе як дорослої людини з відповідними правами й обов'язками, формування конкретнішого уявлення про майбутнє життя, зустрічі з майбутнім подружжям, одруження тощо. В цей час відбувається перехід до другого, "осілого" періоду молодості. Перед особистістю постає завдання спеціалізації в обраній професії, набуття майстерності. Але можлива і свідома зміна професії, якщо попередній вибір не виправдав себе.

11. Перехід до розквіту. На цій стадії (близько 30 років), на думку деяких психологів, відбувається велика криза в житті людини, коли її уявлення про життя розходяться з дійсністю, життя перестає здаватися легким і зрозумілим, іноді руйнуються основи способу життя, перебудовується вся особистість. Це наслідок окремих помилок у попередній період, недостатнього розуміння складних процесів життя, неглибокого аналізу минулого та самоаналізу власної особистості.

12. Розквіт. Середина життя, "золотий вік" людини (31- 40 років) - період найвищої працездатності й віддачі. Особистість набуває багатого життєвого досвіду, стає повноцінним спеціалістом, сім'янином, досягає вершин творчості. Виникає потреба передати людям те найкраще, що накопичено, напрацьовано. Наприкінці цього періоду людина вперше замислюється над запитанням "Що залишається людям?"

13. Зрілість. У 40-55 років людина досягає вершини професійної майстерності, певного становища в суспільстві, накопичує професійний досвід спілкування з людьми. Потреба передати досвід реалізується в учнях, послідовниках, у колективній творчості, що набуває статусу провідної діяльності. В цей період знову постає питання сенсу життя, але у специфічній формі підбиття підсумків прожитого. Наприкінці періоду зрілості можлива криза, пов'язана зі змінами соціальної ситуації та віковою перебудовою організму.

14. Старість. Період старості починається десь із 55 років і являє собою природну і здорову частину життя, що має бути щасливою для людини й корисною для суспільства. Старість можна розділити на похилий вік (55-75 років), старечий вік (75-90 років) та довголіття (понад 90 років).

Провідна потреба похилого віку полягає в переданні молодому поколінню набутого досвіду. Вона реалізується у спілкуванні з іншими людьми. У людей похилого віку виявляються також потреби в колективі, у повазі до себе, у самоствердженні.

Провідною для людини старечого віку є діяльність із самообслуговування. Вихід на пенсію часто викликає різні кризові перебудови як фізіологічного, так і психологічного характеру. Тому він не повинен бути різким, не супроводжуватися розривом усіх зв'язків з трудовим колективом та колом друзів. Накопичений упродовж життя досвід, сформовані раніше особисті якості, життєва мудрість - усе це має полегшувати адаптацію людей старечого віку до нової ситуації становлення

особистості Старіння - це не стільки розпад, згасання усіх рівнів жито діяльності людини, скільки включення багатьох пристосувальних систем особистості до цієї вікової ситуації.

Останнім часом дедалі більше усвідомлюється необхідність підготовки людини до старості, оволодіння вмінням старіти, керувати особистісними перебудовами, що супроводжують геронтогенез, який може тривати десятиліття. Людина має знати, що старість може бути календарною, біологічною і психологічною. Ці три види старості, звичайно, можуть не збігатися. Психологічно людина може постаріти і в молодому або зрілому віці, а може бути молодою і у старечому віці. Такі фактори, як життєва мудрість, творчість, повага і турбота оточуючих, визнання внеску старої людини у суспільне життя, живий зв'язок з молодим поколінням, можуть значно розширити межі старості, полегшити останній період життя людини.